

Hasan Hükmi, XVII. yüzyılın ilk yarısının meşhur Osmanlı münşilerinden biri sayılır. 1601'de divan kâtipliğini sürdürürken aynı zamanda bir önceki şehnâmecî olan Lokman'ın ricasıyla Tâlikzâde Mehmed Subhi'nin yerine şehnâmecî tayin edildi. Bu göreve tayiniyle ilgili Cemâziyelâhir 1010 (Aralık 1601) tarihli hükümün sûreti *Âyine-i Zurefâ*'da verilmiştir (s. 41-43). Hükmi, Cigalazâde Sinan Paşa'nın 1604-1605 İran seferine şehnâmecî olarak katılmışsa da gerek bu olaylar gerekse başka konular hakkında herhangi bir şehnâme veya inşâ eseri meydana getirmemiştir. İnşâsına dair birkaç örneğe münşeat mecmualarında rastlanmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, KK, nr. 7530; Selânikî, *Târih* (İpşirli), II, 739; Sarı Abdullah, *Düstürü'l-inşâ*, İÜ Ktp., TY, nr. 3110, vr. 280^b-282^a; Resmî Ahmed Efendi, *Sefinetü'r-rüesâ*, İstanbul 1269, s. 28-30; Cemâleddin, *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri: Âyine-i Zurefâ*, İstanbul 1314, s. 40-43; Babinger (Üçök), s. 185-186; Necib Âsım, "Osmanlı Tarih-nüvisleri ve Müverrihleri: Şehnâmeciler", *TOEM*, I (1911), s. 434-435; Christine Woodhead, "An Experiment in Official Historiography: the Post of Şehnâmecî in the Ottoman Empire, c. 1555-1605", *WZKM*, LXXV (1983), s. 176-178; Feridun M. Emecen, "Ali'nin 'Ayn'ı: XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Bürokrasisinde Kâtib Rumuzları", *TD*, XXXV (1994), s. 140.

CHRISTINE WOODHEAD

HASAN HÜSÂMEDDİN UŞŞÂKÎ

(bk. HÜSÂMEDDİN UŞŞÂKÎ).

HASAN HÜSNİ ABDÜLVEHHÂB

(bk. ABDÜLVEHHÂB, Hasan Hüsnî).

HASAN HÜSNÜ PAŞA

(bk. TOYRÂNÎ).

HASAN el-İDRÎSÎ

(حسن الإدرسي)

Hasen b. Kâsım Kennûn (Cennûn)
b. Muhammed b. Kâsım b. İdrîs el-Hasenî
(ö. 375/985)

İdrîsîler'in son hükümdarı
(954-974, 984-985).

Hayatının ilk dönemi hakkında bilgi yoktur. Kardeşi Ebû'l-Ayş Ahmed b. Kâsım'dan sonra tahta geçti (343/954). Endülüs Emevî halifesine tâbi olarak hüküm

süren Hasan, Fâtımîler'in meşhur kumandanı Cevher es-Sıkkî 347'de (958) Tanca ve Sebte (Ceuta) hariç bütün Mağrib'i hâkimiyeti altına alınca Fâtımîler'e bağlılık arz etmek zorunda kaldı (349/960). Sıkkî'nin 349 yılı sonunda (Şubat 961) İfrîkiye'den ayrılmasının ardından yine eskiden olduğu gibi Endülüs Emevîleri adına hutbe okutmaya başladıysa da Bulukkîn b. Zîrî'nin Mağrib'de gerçekleştirdiği başarılı seferden sonra tekrar Fâtımîler'e biat etti ve hatta onlarla iş birliği yaptı. Buna çok öfkelenen Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem veziri Muhammed b. Kâsım'ı Afrika'ya gönderdi. Taraflar arasında Tanca'da Fahsumehrân denilen yerde meydana gelen savaş Muhammed b. Kâsım'ın mağlûbiyeti ve ölümlüyle sonuçlandı (21 Rebîülevvel 362/30 Aralık 972). Bunun üzerine halife meşhur kumandanı Gâlib b. Abdurrahman'ı büyük bir orduyla yola çıkardı (30 Şevval 362/3 Ağustos 973). Hasan korkup bulunduğu Basra şehrini terketti ve Hacerünnesr Kalesi'ne çekildi. Kasrıasmûde yakınlarında cereyan eden savaş sırasında Gâlib Berberî kumandanlarını çeşitli vadilerle kendi tarafına çekti. Yalnız kalan Hasan savaşı bırakıp Hacerünnesr Kalesi'ne sığındı ve kalenin kuşatılmasıyla da eman dileyerek teslim oldu; böylece bütün Mağrib yeniden Endülüs Emevî Devleti'nin hâkimiyeti altına girdi. II. Hakem, 1 Muharrem 364'te (21 Eylül 974) muhteşem bir törenle karşıladığı Gâlib'in Kurtuba'ya getirdiği Hasan'ı ve maiyeti erkânını affetti ve kendilerine hil'at giydirip maaş bağladı. Ancak ertesi yıl istediği değerli bir mücevheri vermeyince Hasan'ı adamlarıyla birlikte ülkesinden sürdü.

Meriye'den (Almeria) Tunus'a, oradan da Mısır'a giden Hasan, Fâtımî Halifesi Azîz-Billâh tarafından çok iyi karşılandı ve kendisine intikamının alınacağına dair söz verildi. Sekiz yıl kadar Mısır'da kalan Hasan, 373'te (983-84) Fâtımîler'e tâbi İfrîkiye Valisi Bulukkîn b. Zîrî'nin yardımıyla Mağrib'e geçti; Berberîler de kendisine katıldılar. Bunu haber alan Endülüs Emevî Halifesi II. Hişâm'ın hâcibi İbn Ebû Âmir el-Mansûr, amcazadesi Ebû'l-Hakem Amr b. Abdullah'ı büyük bir orduyla gönderip hükümdarlarını ortadan kaldırarak İdrîsîler meselesini kökünden çözmeyi istedi. Ebû'l-Hakem de donanma ile Sebte'ye geçti ve Hasan'ı muhasara etti. Ebû Âmir, daha sonra oğlu Abdülmelik'i de büyük bir ordu ile yardıma gönderdi. Zor durumda kalan Hasan eman diledi ve Endülüs'e geçmesine izin

verilmesini istedi. Ebû'l-Hakem ona eman verip durumu Mansûr'a bildirdi; ancak Mansûr bunu onaylamadı ve Hasan'ı yoladığı adamlarına öldürttü (Cemâziyellevvel 375/Eylül-Ekim 985). Böylece İdrîsîler hânedanı yıkılmış oldu. Kaynaklar Hasan'ı katı kalpli ve kaba bir insan olarak tanırlar.

BİBLİYOGRAFYA :

Selâvî, *el-İstikşâ*, I, 201-205; İbn Ebû Zer, *el-Enisû'l-muğrib*, Rabat 1972, s. 89, 91-95; E. Lévi-Provençal, *Histoire de l'Espagne musulmane*, Paris-Leiden 1950, II, 190-196, 263-264; Abdallah Laroui, *The History of the Maghrib* (trc. R. Manheim), Princeton-New Jersey 1977, s. 140; İsmâil el-Arabî, *Devletü'l-Edârise: mü-lükü Tilemsân ve Fâs ve Kırçuba*, Beyrut 1403/1983, s. 181-183, 186-197, 204-210, 213-214, 225, 294, 309; Zirikî, *el-A'lâm*, II, 227; M. Abdullâh İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, Kahire 1408/1988, II, 492, 494, 495-499, 544-545; R. Basset, "Hacerünnesr", *İA*, V/1, s. 25; *el-Kâmûsü'l-İslâmî*, II, 78; D. Eustache, "İdrîsids", *EP* (İng.), III, 1036-1037.

ATILLA ÇETİN

HASAN İLMÎ BEY

(1846-1900'den sonra)

Giritli mülkiye memuru,
şair ve sözlük yazarı.

22 Ağustos 1846'da Kandıye'de doğdu. Kandıye âşâr ve ağnam mültezimi Ali Hilmi Efendi'nin oğludur. İlk öğrenimini burada Turşucu Yûsuf Efendi Medresesi'nde yaptı. Matematik, coğrafya, fizik, jeoloji dersleri aldı; ayrıca *Meşnevî*, *Dîvân-ı Hâfız* ve *Gülistân* okudu. Bir yıl kadar da Rum mektebine devam etti. 1863'te Menteşe Şer'î Mahkeme mukayyitliğiyle memuriyete başladı. 1866-1900 yılları arasında İstanköy, Aydın, Kastamonu, Lice, Yemen'de Tâiz, Ânis, Harâz, Lühayye, Basra'da Sükuşşüyûhi, Trablusgarp'ta Garyân, Misrâta, Zûviye vilâyet, sancak ve kazalarında rûsûmat memuriyeti kitâbeti, cinayet kitâbeti, Tahrirat Kalemî mukayyitliği, Meclis-i İdâre-i Vilâyet başkitâbeti, Tahrirat Kalemî müdürîyeti, Mektupçu Kalemî müsevvitliği ve kaymakamlık gibi görevlerde bulundu. Son memuriyeti Garyân kazası kaymakamlığıdır. Ölüm tarihi bilinmemekte, ancak sözlük çalışmasının mukavelesine ve şiir kitabının basım tarihine göre 1900 yılında hayatta olduğu anlaşılmaktadır.

Arapça, Farsça ve Rumca bilen, Kastamonu'daki memuriyeti sırasında bir süre vilâyet gazetesinin muharrirliğini de yapan Hasan İlmî'nin bilinen iki eseri vardır. Bunlardan *Osmanlı Dili* adlı eseri,

İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi'nde mevcut bir sözlük çalışmasıdır. 1305 sayfalık dokuz defter halindeki eserin basılmasıyla ilgili iki adet mukavelenâme müsvedesi de aynı yerde bulunmaktadır. Hasan İlmî Bey'le, İran uyruklu Tahranlı tüccar Abdurrahman Şir Mirza arasında imzalanmış olan ilk mukavelenâmeye göre *Osmanlı Dilî*'nin müsvedesine müellif tarafından, Mütercim Âsım Efendi'nin *Kâmus Tercümesi* ve *Burhân-ı Kâfî Tercümesi*'ndeki kelimelerden Osmanlıca'da yaygın olarak kullanılanları ilâve edilerek "Burhân-ı Lugât-ı Osmâniyye" adı altında yeni bir sözlük hazırlanacaktır. Bu sözlüğün *Kâmûs-ı Türkî* sayfaları büyüklüğünde ve 120-150 forma hacminde olması düşünülmüştür. Fakat Hasan İlmî Bey'in bu ilâveleri yapamadığı anlaşılmaktadır. Yine müellifle Asır Matbaası ve Kütüphanesi sahibi Kırkor Fâik Efendi arasında imzalanan ikinci mukavelenâmeye göre önceki sözlükten vazgeçildiği, bunun yerine, Kırkor Fâik'in daha önce hareke sistemine göre yayımladığı *Lugat-ı Nâcî*'nin alfabetik olarak düzenlenmesi, burada mevcut örnek beyitlerin çıkarılması ve *Osmanlı Dilî*'ndeki Türkçe kelimelerin buna ilâve edilerek "Osmanlı Lugât Hazinesi" adlı yeni bir sözlük hazırlanması öngörülmüştür. Ancak bu tasarının da gerçekleşmediği anlaşılmaktadır (Kırkor Fâik Efendi, daha sonra *Lugat-ı Nâcî*'yi alfabetik sisteme çevirip bazı ilâvelerle birlikte yeniden yayımlamıştır [İstanbul 1317, 1322]). Hasan İlmî Bey, *Osmanlı Dilî*'nin "Gerekli Birkaç Söz" başlığını taşıyan önsözünde sözlüğün tertibi ve sözlükte yer alan kelimelerle ilgili bilgi vermekte, eserde Türkçe kelimelere herhangi bir işaret konulmadığı halde Arapça ve Farsça asıllı olanların belirtildiğini, bu arada galat ve muharref kelimelere de dikkat çekildiğini söylemektedir. Aslı Türkçe olan, ancak sonradan yapısı değişmiş veya terkedilmiş bulunan kelimeleri de sözlüğüne alan yazar değişikliğe uğramış kelimelerin aslını kaydetmiş ve terkedilmiş olanların terkedildiğini belirtmiştir.

Müellifin ikinci eseri olan *Meâlimü'l-garâm* onun iki na't, yirmi bir gazel, üç şarkı ve bir manzumesini ihtiva eden küçük bir şiir kitabıdır (İstanbul 1318). Şarkılarından, "Bîzâr ediyor cânımı kalbimdeki yâre" uşşâk, "Arz-ı ruhsâr et çemende güller olsun şermsâr" düğâh, "Sinemde siperdir güzelim hırz-ı hayâlin" hicazkâr

makamlarında dönemin bestekârı Nûri Şeydâ Bey tarafından bestelenmiştir.

Hasan İlmî Bey'in Hüseyin Hüsnü ile birlikte hazırladıkları bir *Yemen Salnâmesi* de bulunmaktadır (III. cilt, San'a 1304). Müellif Yemen'de Meclis-i İdâre-i Vilâyet başkâtibi iken hazırlanan salnâmede Yemen ve kazalarıyla ilgili tarihî, coğrafi, iktisadî, sosyal ve istatistik bilgilerle devlet personelinin tanıtıcı bilgiler yer almaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, *Memurin Sicill-i Ahvâl Defteri*, XXV, 317-318; Cevat İzgi, "Giritli Hasan İlmî Bey ve Osmanlı Dili Adlı Sözlüğü", VIII. Milli Türkoloji Kongresi'ne Sunulan Tebliğ : 14-18 Eylül 1987 (fotokopisi: İSAM Ktp., nr. 51.054).

CEVAT İZGİ

HASAN KÂFÎ AKHİSÂRÎ

(ö. 1024/1615)

Uşûlü'l-hikem
adlı eseriyile tanınan
Osmanlı âlim ve müellifi.

Ramazan 951'de (Aralık 1544) Bosna-Hersek'teki Akhisar (Prusac) kasabasında doğdu. Zi'bî, Akhisârî, Bosnevî nisbeleleriyle anılır. Bosna-Hersek'te Hasan Kafija Pruščak diye tanınmıştır. Büyük dedesi Yâkub, XV. yüzyılın sonlarına doğru İşkodra'dan (Arnavutluk) göç edip Akhisar'ın Zi'b (Zib) köyüne yerleşti. Fâtih Sultan Mehmed döneminde gerçekleşen Bosna'nın fethinden sonra 100 yaşlarında iken İslâmiyet'i kabul ettiği, ailenin Yâkuboğulları veya Dâvudoğulları kolundan bir kısmının sonraki dönemlerde Akhisar'a göç ettiği, Hasan Kâfî'nin babasının adının Turhan, dedesinin adının Dâvud olduğu rivayet edilir. 982 (1574) tarihli tahrir defterinde, Akhisar'ın Sultan Bayezid Camii mahallesinde yaşadığı kaydedilen (BA, TD, nr. 535, s. 103) Dâvud oğlu Turhan'ın Hasan Kâfî'nin babası olduğu ve Hasan Kâfî'nin bu mahallede doğduğu söylenebilir. Bursalı Mehmed Tâhir'in, "Kâfî" mahlasını "ilm-i kâf"ta (?) olan mahareti veya Cemâleddin İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye*'sine yazdığı şerh sebebiyle aldığına dair kaydı (*Osmanlı Müellifleri*, I, 277) Evliya Çelebi tarafından verilen bilgiye dayanmış olmalıdır (*Seyahatnâme*, V, 446).

Hasan Kâfî, *Nizâmü'l-'ulemâ'* adlı eserinin son bölümünde verdiği bilgiye göre öğrenim hayatına on iki yaşında iken Akhisar'da başladı. 974 (1566) yılın-

da İstanbul'a giderek dokuz yıl kadar medresede okudu. Kemalpaşazâde'nin talebesi, müdi ve fetva emini olan Hacı Efendi Kara Yılan'dan ders gördü ve hizmetinde bulundu. Emeklilik döneminde Çatalca Ali Paşa Medresesi'nde müderrislik yapan Hacı Efendi ile beraber bir süre Çatalca'da kaldı. Onun ölümünden sonra Kazasker Molla Ahmed Ensârî'den tefsir ve usûl-i fıkıh okudu. 983'te (1575) medrese tahsilini tamamlayıp doğum yeri olan Akhisar'a dönerek bir süre öğretim ve telifle meşgul oldu; *Risâle fî tahkîki lafzı çelebî* ve *el-Kâfî* adlı kitaplarını bu dönemde kaleme aldı. Devletin Bosna ve çevresinde Hamza Bâli mensuplarına karşı yürüttüğü takibat sırasında Bosna'ya kadı olarak tayin edilen ve İstanbul'dan hocası olan Bâli Efendi'nin yanında nâiblik görevini üstlendi (986/1578).

991 (1583) yılında Akhisar'a ilk kadı olarak tayin edilen Hasan Kâfî 996'da (1588) İstanbul'a gidip mülâzemetle başladı ve 998 (1590) yılında Srem sancağına kadı tayin edildi. Osijek'te de (Osijek) kısa bir süre kadılık yaptı. Ertesi yıl hacca gitti. Medine'de iken Bâbürlü Sultanı Celâleddin Ekber Şah'ın hocası Mîr Gazanfer b. Ca'fer el-Hüseynî ile tanışarak derslerine katıldı. 1000 (1592) yılında İstanbul üzerinden memleketine dönünce Akhisar yakınlarındaki bir bölgeye kadı oldu. 1003 (1594) yılının sonbaharına kadar yürüttüğü bu görevini bölgede çıkan karışıklıklar sebebiyle terkedip Akhisar'a döndü.

Hasan Kâfî, 1596'da III. Mehmed'in Eğri seferine katılmak üzere Akhisar'dan ayrıldı. Arapça olarak yazdığı *Uşûlü'l-hikem* adlı eserini Eğri Kalesi'nin fethi ve Haçova zaferinden sonra (Safer 1005/ Ekim 1596) bazı devlet ve ordu ricâline sundu. Kendisine eseri Türkçe'ye çevirip şerhetmesi tavsiye edildi. Hasan Kâfî eserin açıklamalı tercümesini yaparak tekrar İstanbul'a gitti. Kitap Sadrazam Damad İbrâhim Paşa vasıtasıyla padişaha arz edilince müellif onun iltifatına mazhar oldu. Bu vesile ile kendisine Akhisar kadılığı tekaüden ve o bölgedeki talebe-ye ders okutmak şartıyla tevcih edildi. Bir süre İstanbul'da kaldıktan sonra muhtemelen Şevval 1007'de (Mayıs 1599) İbrâhim Paşa'nın kumandasındaki orduya katılarak memleketine döndü. Hasan Kâfî'nin hayatının bundan sonraki dönemi hakkında bilgiler yetersizdir. Vezîriâzam Lala Mehmed Paşa'nın Estergon Kalesi'